

Research Paper

Genealogy of Why and How to Reproduce the Concept of "Primitive Jihad" in Contemporary Non-Governmental Fundamentalist Groups

Seyed Mehdi Chalavi¹, Hamed Mohagheghnia^{*2}, Hossein Karimi Fard³, Lena Abdolkhani⁴

1. PhD Student in International Relations, Ahvaz Branch, Islamic Azad University, Ahvaz, Iran.
2. Assistant Professor, Department of Political Science, Ahvaz Branch, Islamic Azad University, Ahvaz, Iran
3. Assistant Professor, Department of Political Science, Ahvaz Branch, Islamic Azad University, Ahvaz, Iran
4. Assistant Professor, Department of Political Science, Ahvaz Branch, Islamic Azad University, Ahvaz, Iran.

ARTICLE INFO

PP: 584-601

Use your device to scan and
read the article online

Keywords: *Revival of Religious Thought, Medieval Political Thought, Elementary Jihad, Genealogy, The New Age*

Abstract

The terrorist activities of fundamentalist non-governmental groups with Salafi, Takfiri and jihadist tendencies have intensified in the last three decades, especially after 9/11. According to the perception of this group of Islamists of Islamic heritage, the world is divided into two areas, Dar al-Islam and Dar al-Harb, and therefore it is necessary to wage jihad against the infidels in order to force them to convert to Islam. As a result, the nation-state and Westphalian system governing international relations is rejected by these groups. Orientalists, relying on empirical and causal methods, usually link takfiri and jihadist tendencies to the essence of Islam and attribute violence and belligerence to Islam. The inadequacy of empirical methods for the analysis of historical phenomena and humanities that until recently dominated Western scientific circles, led to this study, based on discourse theory and genealogical methods to study the causes and factors of the formation of modern-day navel takfiri tendencies by groups. Fundamentalism should be addressed and the mental and objective contexts of the emergence of this type of thinking should be explained. In this regard, first the retrospective nature of medieval political thought as a mental factor of non-acceptance of aspects of the modern world by these groups will be genealogized and then the objective and historical factors reproduce traditional jihadist ideas in the process of dialogue between fundamentalists and the new world and its requirements. They create obstacles, it is examined, which revolve mainly around the nature of the "non-construction" and elimination of modern Western civilization and the disregard for non-Western civilizations.

Citation: Chalavi, S.M., Mohagheghnia, H., Karimi Fard, H., Abdolkhani, L. (2024). **Genealogy of Why and How to Reproduce the Concept of "Primitive Jihad" in Contemporary Non-Governmental Fundamentalist Groups.** *Geography (Regional Planning)*, 13(53), 584-

DOI: 10.22034/jgeoq.2022.305463.3310

* **Corresponding author:** Hamed Mohagheghnia, **Email:** mohagheghnia7877@gmail.com

Copyright © 2024 The Authors. Published by Qeshm Institute. This is an open access article under the CC BY license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Extended Abstract

Introduction

The dominant reflection of Islamic political thought in the minds of political scientists (at the theoretical level) and western statesmen (at the practical level) is mainly derived from the theoretical and practical heritage of the middle Islamic period. Many Western thinkers have conducted studies that indicate the existence of historical pessimism towards Islam's foreign relations. The researches of this group of thinkers have been done mostly on experimental and historical phenomena, including the caliphate system, as well as the jurisprudential opinions of scholars affiliated with the caliphs. In the knowledge produced by the political system of the caliphs, two types of jihad have been defined, the first is the defensive jihad that must be carried out against the attack of the enemies on Islamic lands, and the second is the primary jihad in order to invite non-Muslims to Islam. This point of view is based on Oriental studies, which are based on highlighting historical Islam, and in which the political thoughts and opinions of jurists related to the caliphate and the historical-experiential events of the Middle Ages are taken into account as a whole of the Islamic religion. In this point of view, an attempt is made to establish a relationship between the essence of Islam and violence, extremism and war.

In the genealogy method, the most important element is to find out how power relations influence the formation of knowledge systems and social arrangements, because the dominant discourse and political power always seek to dominate the society, and relying only on the objective and bare aspects of power, such as military dominance, for the government. The establishment contains challenges and costs, so the political system usually sees the solution in creating an epistemic system to legitimize itself and reproduce this epistemic system within the framework of the educational system. This cycle continues to justify and reproduce political power as long as the dominant discourse is not challenged through competing discourses. In this regard, the most important function of genealogy is to represent the complex relations of power in the development of the knowledge system and how to reproduce it through the educational structure.

Therefore, this research is trying to present a report on the development process of political thought and theory of foreign relations in the middle

Islamic period and specifically the era of the Caliphs, based on the genealogical method, and then to represent the reflection of this theory in the contemporary era, which has led to the reproduction of a contrasting view with the new world. In this regard, in order to understand the roots of this phenomenon, the historical, cultural, social, economic, etc. conditions and contexts of the emergence of radical Salafi-Takfiri-Jihad movements should be examined, then it can be judged whether terrorism, violence, and belligerence is in the essence of Islam or is it a transverse phenomenon or a critical trend towards the modern world. Also, this research deals with two decisive historical moments in the history of Islam, these two historical scenes can be considered as the model and intellectual and practical infrastructure of the era after it. First, the events of the first half of the Islamic century and the events of the era of the rightly caliphs, companions and followers, and the other is the theoretical aspect of finding these historical events with the help of the Abbasid caliphate in the first half of the third century of Hijri, which appeared in the form of the "Era of Compilation". In this way, all the political actions and speech of Muslims should be produced using the knowledge system and the reproduction of this knowledge system in the form of an educational structure and in line with the reconstruction of the events of the first half century of Islam, in this direction, to understand how the concept of "primary jihad" was developed. We will discuss the genealogy of this phenomenon in these two historical scenes, and after that we will point out how this thinking was reproduced and influenced in the Middle East region.

Methodology

The method of this research is based on descriptive-analytical method. In order to collect data, review and collect the available documents related to the discussed subject of the library resources.

Results and Conclusion

In this research, an attempt was made to investigate the subjective and objective factors of the emergence of radical tendencies among Salafi-Takfiri fundamentalist groups in the Middle East region and the obstacles to establishing a dialogue between this spectrum of the Islamic world and the modern world and accepting its manifestations, including geographical boundaries and nation-states in the region. Taken together, the subjective and

objective obstacles to the understanding of contemporary fundamentalists have led to the reproduction of the traditional theory of primitive Jihad and the division of the world into two spheres, Dar al-Islam and Dar al-Harb, and as a result, the need to declare war between the Dar al-Islam countries and the Dar al-Harb countries in order to invite them to Islam, and ultimately negate The national governments, the geographical boundaries of the region have been determined by them.

In the examination of mental factors, the Salafist and retrograde nature of the political thought of the middle Islamic period was discussed, which causes it to show resistance against any transformation. This retrospect is the result of the theological-jurisprudential debates between rationalist tendencies against narrative-oriented tendencies in the era of codification, which ultimately led to the victory of the Ahl al-Hadith and narrative-oriented tendencies with the influence of the power relations of the Abbasid caliphate era, and the political thought based on the historical understanding of the Companions from the revealed teachings of the Prophet (pbuh)) was elaborated, and based on this, the historical opening of the country of the beginning of Islam, which was adopted by the "consensus of the Companions" and in order to transfer the internal crises of the newly founded Islamic Ummah to the outside of the Arabian Peninsula, was defined as the nature of the theory of Islamic foreign relations and extended to all times and places. was given

With the arrival of waves of new civilization and the non-responsiveness of the Salafist and retrospective legacy of the middle period to modern ideological and theological questions, therefore, the first religious reformers insisted on ijtiḥad, which was from the rationalist heritage of the Mu'tazila in theology and the Ahl al-Rai in the jurisprudence, and was abandoned at the beginning of the Islamic middle centuries. started a

constructive dialogue between the Islamic civilization and the modern western civilization and started with ijtiḥad in Islamic teachings towards the acceptance of the nation-state system in the Middle East region and pacifist foreign policy. But after a short period of time since the opening of the chapter of ijtiḥad, due to disturbing variables that appeared in the form of objective factors against the hypothesis of this range of Islamic reformers, the continuation of the dialogue between Islamic civilization and modern western civilization faced a challenge. These factors can be called the emergence of the Zionist regime with the help of British imperialism and then the support of the West and the United States for that regime in the war with the Arabs, autocratic national governments dependent on the West, financial poverty and underdevelopment in most countries of the Middle East region, etc. Finally, these objective factors caused the disillusionment of the religious reformers and the stimulation of the mental factor and the Salafist and retrograde nature of the political thought of the middle period, and the approach of the fundamentalists towards the West and the modern world was reproduced in a harsher form than the middle period.

Therefore, as a conclusion, it should be said that in examining, diagnosing and presenting any solution to correct this radical reading of Islam among the contemporary fundamentalists of the Middle East region, any reductionist theory based on creating a relationship between Islam and violence and belligerence should be avoided, and on the contrary Attention should be paid to the investigation of the subjective and objective factors of the emergence of this harsh and radical perception of Islamic heritage and teachings in order to provide the ground for reopening the dialogue between this range of Islamists and the modern world.

References

1. 1983, Al-Alam, Beirut: Dar al-Fakr for printing and publishing and distribution. [In Persian]
2. 2000) Review of al-Aql al-Arabi vol.3: Al-Aql al-Siyasi Al-Arabi, Beirut: Center for Studies of Al-Wahh Al-Arabiya. [In Persian]
3. 2009) Naqd al-Aql al-Arabi vol.2: Baniya al-Aql al-Arabi, Beirut: Al-Arabieh Center for Studies. [In Persian]
4. 2013), Power, Knowledge and Legitimacy in Islam, Tehran: Nei Publishing.
5. 2013, A Journey in Arab Political Thought, Tehran: Amir Kabir Publications. [In Persian]
6. Abd al-Razzaq, Ali (2000), Islam and Usul al-Hakm, Draseh and Wathaq Muhammad Amara, Beirut: Al-Arabiya Institute for Studies and Publishing. [In Persian]
7. Abed Al-Jabari, Muhammad (2009) Review of Al-Aql al-Arabi Volume 1: The Development of Al-Aql Al-Arabi, Beirut: Al-Arabiyyah Center for Studies. [In Persian]

8. Al-Asqlani, Ibn Hajar (1415), *Al-Asaba fi Tamiz al-Sahaba* vol. 1, Research: Adel Ahmed Abd al-Mojood and Ali Muhammad Moawad, Beirut: Darul Kitab. [In Persian]
9. Al-Zahili, Wahba bin Mustafa (1409 AH) *Islamic jurisprudence and proofs*, vol.1, Damascus: Dar al-Fikr. [In Persian]
10. Armstrong, Karen (2016), *Fundamentalism, Struggle for the Cause of God in Judaism, Christianity and Islam*, translated by Kianush Hashmati, Tehran: Hekmat Publications. [In Persian]
11. Bevir, Mark(2008), *What is Genealogy?*, *Journal of the Philosophy of History* 2, Koninklijke Brill NV, Leiden, 263-275
12. Chang, Byung-ock(2005), *Islamic Fundamentalism, Jihad and Terrorism*, *Journal of International Development and Cooperation*, 57-67
13. Chernov, Fard (2008), *theory and coarse theory in international relations*, translated by Alireza Tayeb, Tehran: Ney Publishing. [In Persian]
14. Dreyfus, Herbert and Robineau, Paul (1391), *Michel Foucault Beyond Constructivism and Hermeneutics*, translated by Hossein Bashirieh, Tehran: Ney Publishing. [In Persian]
15. Ebrahimi Dinani, Gholam Hossein (2009), *The Story of Philosophical Thought in the Islamic World* Vol. 2, Tehran: New Plan Publications. [In Persian]
16. Enayat, Hamid (2009), *Political Thought in Contemporary Islam*, translated by Bahauddin Khoramshahi, Tehran: Kharazmi Publications.
17. Esposito, John and Wall, John (2013), *Contemporary Islamic Movements*, translated by Shoja Ahmadvand, Tehran: Ney Publishing. [In Persian]
18. Firhi, Daoud (2009), *Religion and State in the Modern Age*, Volume One, Tehran: Rokhdad Nou Publishing. [In Persian]
19. Garji, Abolqasem (1388), *History of Jurisprudence and Jurisprudence*, Tehran: Samit Publications. [In Persian]
20. Holmes, Josh(2015), *Why Is The Discourse Of Islsmic Terrorism` Problematic*, London: Royal Holloway, University of London. 1-6
21. Ibn Athir (1994), *Asad al-Ghabah fi Ma'rifah al-Sahhabah* vol. 2, Beirut: Dar al-Katb al-Ulamiya. [In Persian]
22. Ibn Taymiyyah (Bita), *Collection of Letters and Problems*, Vol. 5, Suspension and Analysis of Sayyid Mohammad Rashid Reza, Beirut: Al-Tarath Al-Arabi. [In Persian]
23. Imam al-Shafi'i (1938), *Al-Rasalah*, researched and explained by Ahmad Muhammad Shakir, Egypt: Mustafa Al-Babi and Oladeh Press. [In Persian]
24. Karbon, Henry (2012), *History of Islamic Philosophy*, translated by Seyyed Javad Tabatabai, Tehran: Minoy Khord Publications. [In Persian]
25. Lambton, Ann. who S (1380), *government and government in Islam*, translation and research: Seyyed Abbas Salehi, Mohammad Mehdi Faqihi, Tehran: Arouj publishing house. [In Persian]
26. Marranci, Gabriele(2009), *Understanding Muslim Identity Rethinking Fundamentalism*, London: PALGRAVE MACCMILLAN.
27. Mohammadi, Abolhasan (2006), *The Basics of Inferring Islamic Law*, Tehran: Tehran University Press.
28. Momthan, Hossein Ali (1368), *Shuoubieh Movement*, Tehran: Bavordan Publications.
29. Nayini, Mirza Mohammad Hossein (1361) *Tanbieh al-Uma and Tanziyeh al-Mulleh*, introduction and correction by Seyyed Mahmoud Taleghani, Tehran: Shahrakat Sahami Publishing.
30. Salem, Abdul Aziz (1383), *Arab history before Islam*, Tarhame Baqer Sadriniya, Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company. [In Persian]
31. Seyed Qutb (2006), *Al-Salam al-Alami and Al-Islam*, Cairo: Dar al-Sharq. [In Persian]
32. Shahidi, Seyyed Jaafar (2013), *Analytical History of Sadr Islam*, Tehran: Scientific and Cultural Publications and University Publishing Center. [In Persian]
33. Sobhani, Jafar (1388), *Forough Ebedit*, Qom: Bostan Ketab Publications. 1389. 14), *Forough Velayat*, Qom: Imam Sadiq Publishing House. [In Persian]
34. Weber, Max (1389), *religion, power, society*, translated by Ahmed Tedin, Tehran: Hermes Publications.
35. Wiktorwicz, Quitan(2005), *Geneneology of Radical Islam*, Routledge: 75-97 available onlaine at: (<http://foreignaffairs.org>).

انجمن ژئوپلیتیک ایران

فصلنامه جغرافیا (برنامه ریزی منطقه‌ای)

دوره ۱۳، شماره ۵۱، پ ۱۴۰۲

شاپا چاپی: ۶۴۶۲-۲۲۲۸ شاپا الکترونیکی: ۲۱۱۲-۲۷۸۳

Journal Homepage: <https://www.jgeoqeshm.ir/>

مقاله پژوهشی

تبارشناسی چرایی و چگونگی بازتولید مفهوم «جهاد ابتدایی» نزد گروه‌های بنیادگرای غیردولتی معاصر در منطقه خاورمیانه

سید مهدی چلوی - دانشجوی دکتری روابط بین الملل، واحد اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران.

حامد محقق‌نیا* - استادیار گروه علوم سیاسی، واحد اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران.

حسین کریمی‌فرد - استادیار گروه علوم سیاسی، واحد اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران.

لنا عبدالخانی - استادیار گروه علوم سیاسی، واحد اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران.

چکیده	اطلاعات مقاله
<p>سه دهه اخیر فعالیت تروریستی گروه‌های غیردولتی بنیادگرا که دارای گرایش‌های سلفی، تکفیری و جهادی هستند، شدت یافته است. بر اساس برداشتی که این طیف اسلام‌گرایان از میراث اسلامی دارند، جهان به دو حوزه دارالاسلام و دارالحرب تقسیم می‌شود، و از این روی لازم است با کفار جهاد کرد و دارالکفر را به دارالاسلام ضمیمه نمود. و در نتیجه، نظام دولت-ملت و وستفالیایی حاکم بر روابط بین الملل از سوی این گروه‌ها نفی می‌گردد و بروز آن را به صورت واضح در شکل‌گیری دولت اسلامی شام و عراق در منطقه خاورمیانه دیدیم که در آن مرزهای دولت‌های ملی برچیده گردید. شرق‌شناسان با تکیه بر روش‌های تجربی و علمی معمولاً گرایش‌های تکفیری و جهادی را به جوهر دین اسلام پیوند می‌زنند و خشونت و جنگ‌طلبی را به اسلام منتسب می‌نمایند. ناکافی بودن روش‌های تجربی برای تحلیل پدیده‌های تاریخی و علوم انسانی که تا چندی پیش بر محافل علمی غربی حاکم بود، موجب گردید که در این پژوهش، بر اساس نظریه گفتمان و روش تبارشناسی به بررسی علل و عوامل شکل‌گیری گرایش‌های تکفیری نافی عصر مدرن از سوی گروه‌های بنیادگرا پرداخته شود و زمینه‌های ذهنی و عینی پیدایش این نوع از تفکر تشریح گردد. در این راستا نخست سرشت گذشته‌گرای اندیشه سیاسی دوره میانه به عنوان عامل ذهنی عدم پذیرش جنبه‌هایی از جهان مدرن از سوی این گروه‌ها تبارشناسی خواهد شد و در ادامه عوامل عینی و تاریخی بازتولید تفکرات جهادی سنتی که در روند گفتگوی میان بنیادگرایان با دنیای جدید و اقتضانات آن مانع ایجاد می‌کنند، بررسی می‌شود.</p>	<p>شماره صفحات: ۶۰۱-۵۸۴</p>
	<p>از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید</p>
	<p>واژه‌های کلیدی:</p>
	<p>منطقه خاورمیانه، اندیشه سیاسی دوره میانه، جهاد ابتدایی، تبارشناسی، عصر جدید</p>

استناد: چلوی، سید مهدی؛ محقق‌نیا، حامد؛ کریمی‌فرد، حسین؛ عبدالخانی، لنا (۱۴۰۲). تبارشناسی چرایی و چگونگی بازتولید مفهوم

«جهاد ابتدایی» نزد گروه‌های بنیادگرای غیردولتی معاصر در منطقه خاورمیانه. فصلنامه جغرافیا (برنامه‌ریزی منطقه‌ای)، ۱۳(۵۳).

صص: ۶۰۱-۵۸۴

DOI: 10.22034/jgeoq.2022.305463.3310

مقدمه

بازتاب غالبی که از اندیشه سیاسی اسلامی در ذهن دانشمندان سیاسی (در سطح تئوری) و دولتمردان غربی (در سطح عمل) شکل گرفته است، عمدتاً نشأت گرفته از میراث نظری و عملی دوره میانه اسلامی می‌باشد. بسیاری از اندیشمندان غربی از جمله ماکس وبر در کتاب «اخلاق پروتستان و روحیه سرمایه داری» و آنا لمپتون در کتاب «دولت و سیاست در اسلام» در این زمینه بررسی‌هایی به انجام رسانده‌اند که نشانگر وجود بدبینی تاریخی نسبت به روابط خارجی اسلام است. پژوهش‌های این دسته از اندیشمندان بیشتر بر روی پدیده‌های تجربی و تاریخی از جمله دستگاه خلافت و همچنین نظرات فقهی علمای وابسته به خلفا صورت گرفته است. در دانش تولید شده دستگاه سیاسی خلفا، دو نوع جهاد تعریف شده است، نخست جهاد دفاعی که در برابر حمله دشمنان به سرزمین‌های اسلامی می‌بایست صورت گیرد و دیگری جهاد ابتدایی به منظور دعوت غیرمسلمانان به اسلام است. (ماکس وبر، ۱۳۸۹، ص ۳۰۵ و لمپتون، ۱۳۸۰، ص ۳۲۹)

دیدگاه بالا بر پایه تحقیقات شرق شناسانه استوار است که پژوهش‌های خود را با برجسته‌سازی اسلام تاریخی بنیان نهاده‌اند و در آن اندیشه‌ها و آرا سیاسی فقه‌های وابسته به خلافت و حوادث تاریخی-تجربی عصر میانه را به حساب کلیت دین اسلام قرار می‌دهند. در این دیدگاه تلاش می‌شود، میان ذات اسلام و خشونت، افراط‌گرایی و جنگ‌طلبی رابطه ایجاد گردد. این تلاش‌ها مخصوصاً پس از حوادث ۱۱ سپتامبر و در ادامه تحركات عناصر سلفی-تکفیری با گرایش جهادی در سرتاسر جهان و به‌ویژه منطقه خاورمیانه، تشدید شد. اما این موضوع صرفاً ساده‌سازی مساله است، چرا که پدیده افراط‌گرایی مانند هر پدیده اجتماعی دیگر، معلول علل و عوامل پیچیده فرهنگی و تاریخی است که می‌بایست بصورت دقیق و با استفاده از روش‌های عمدتاً کیفی بررسی و آسیب‌شناسی شوند. چرا که تا زمانی که ما به صرفاً و با تکیه بر روش‌های تجربی و علی به تحلیل پدیده افراط‌گرایی بپردازیم، از یافتن ریشه‌های این پدیده که تاثیر به‌سزایی بر عقب‌ماندگی‌های سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و غیره در منطقه استراتژیک و دارای اهمیت ژئوپلیتیک خاورمیانه داشته است، غافل خواهیم بود.

گروه‌های بنیادگرای اسلامی در دهه‌های اخیر از بازیگران غیردولتی تاثیرگذار در عرصه نظام بین‌الملل بوده‌اند و چالش‌هایی را برای نظم وستفالیایی و دولت‌محور حاکم بر آن پدید آورده‌اند، که تهدید عینی آن در تشکیل امارت اسلامی افغانستان و دولت اسلامی شام و عراق (داعش) در منطقه خاورمیانه به اوج خود رسید. در این راستا لازم است عناصر ذهنی و عینی شکل دهنده به این گروه‌ها که شامل دلایل اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، سیاسی، امنیتی، جغرافیایی و غیره هستند، مورد بررسی دقیق قرار گیرند. این بررسی‌ها می‌بایست در چارچوب‌های زمینه‌شناختی انجام شوند و از هرگونه تحلیل تقلیل‌گرایانه که امروزه بر بخش زیادی از محافل علمی و رسانه‌ای غرب حاکم بوده و به دنبال ایجاد رابطه علی میان ذات اسلام و خشونت و جنگ‌طلبی است، پرهیز شود. محافل علمی غربی عمدتاً از زمینه‌شناختی در بررسی‌های خود غفلت کرده‌اند و این موضوع مورد اذعان برخی از محققان غربی نیز می‌باشد. (Holmes, 2015, 1) برای همین منظور و برای پر کردن این خلاء، چارچوب نظری و روش‌شناسی این پژوهش بر نظریات تامل‌گرایانه و گفتمانی و روش تبارشناسی پایه‌ریزی شده است. در چارچوب نظری تأملی و گفتمانی برخلاف رویکرد علمی-تجربی، بررسی پدیده‌ها «بیش‌تر شبیه روند رمزگشایی از معانی ادبیات می‌داند تا شبیه فرضیه‌پردازی درباره روابط علت و معلولی که کار دانشمندان علوم طبیعی است». (چرنوف، ۱۳۸۸، ۲۵)

بنا بر این تعریف، می‌بایست با روش تبارشناسی که با معرفت‌شناسی گفتمانی متناسب است، از چرایی و چگونگی حاکم شدن این نگاه تقابلی شدید در میان بنیادگرایان معاصر در منطقه خاورمیانه پرده برداشت، تا زوایای پنهان و اقتضانات، فرهنگی، تاریخی و روابط قدرتی که موجب برداشت تقابلی آنان از متون و میراث اسلامی گردیده است، آشکار شود. چرا که تا زمانی که نحوه تکوین یک جامعه را به خوبی نشناسیم و چگونگی برساخته شدن فرض‌های مشترک میان مردم یک تمدن خاص را بر ملا نکنیم، قادر نیستیم به‌خوبی درباره آن جامعه داوری کنیم. (چرنوف، ۱۳۸۸، ۳۲۶)

لذا این پژوهش درصدد است براساس روش تبارشناسی گزارشی از روند تکوین اندیشه سیاسی و نظریه روابط خارجی دوره میانه اسلامی و به‌طور خاص عصر خلفا ارایه دهد و سپس بازتاب این نظریه در دوران معاصر که به بازتولید نگاه تقابلی با دنیای جدید منجر گردیده است، را بازنمایی کند. «در اینجا پیشنهاد این است که یک گزارش خوب از جهان باید بتواند گزارشی از

چگونگی و چرایی پیدایش آن و همچنین شرح چگونگی پدید آمدن رقیب آن ارائه دهد. اگر این پیشنهاد صحیح باشد، تبارشناسی کاملاً مستقیماً به وظیفه انتخاب تئوری کمک می‌کند. (Bevir, 2008, 269)

در همین راستا برای فهم ریشه‌های این پدیده می‌بایست شرایط و زمینه‌های تاریخی، فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و...، پیدایش جریان‌های رادیکال سلفی-تکفیری-جهادی بررسی شوند، آن‌گاه می‌توان در این خصوص داوری کرد که آیا تروریسم، خشونت، و جنگ‌طلبی در ذات اسلام بوده یا این‌که پدیده‌ای عرضی و یا گرایشی انتقادی نسبت به دنیای مدرن است. (Marranci, 2009, 65)

در روش تبارشناسی مهم‌ترین عنصر، یافتن چگونگی تاثیر روابط قدرت بر شکل‌گیری نظام‌های معرفتی و ترتیبات اجتماعی است، چرا که گفتمان مسلط و قدرت سیاسی همواره در پی ایجاد سلطه بر جامعه است و تکیه صرف بر جنبه‌های عینی و برهنه قدرت مانند سلطه نظامی، برای دولت مستقر چالش‌ها و هزینه‌هایی در بر دارد، لذا نظام سیاسی معمولاً چاره کار را در این می‌بیند که یک نظام معرفتی برای مشروعیت‌بخشی به خود و بازتولید این نظام معرفتی در چارچوب نظام آموزشی ایجاد نماید. این چرخه تا زمانی که گفتمان مسلط، از طریق گفتمان رقیب به چالش کشیده نشده به توجیه و بازتولید قدرت سیاسی می‌پردازد. در همین راستا مهم‌ترین کارکرد تبارشناسی، بازنمایی روابط پیچیده قدرت در تکوین نظام معرفتی و نیز چگونگی بازتولید آن از طریق ساختار آموزشی می‌باشد. (دریفس و هربرت، ۱۳۹۱، ۲۴۰)

در واقع این پژوهش به دو مقطع تاریخی سرنوشت‌ساز در تاریخ اسلام می‌پردازد، این دو پرده تاریخی را می‌توان الگو و زیرساخت فکری و عملی دوران پس از خود تلقی کرد. نخست وقایع نیم‌قرن نخست اسلامی و حوادث عصر خلفای راشدین، صحابه و تابعین و دیگری جنبه تئوریک یافتن این حوادث تاریخی با کمک دستگاه خلافت عباسی در نیمه اول قرن سوم هجری که در قالب «عصر تدوین» نمود یافت. بدین ترتیب زین‌پس تمامی کردار و گفتار سیاسی مسلمانان می‌بایست با استفاده از نظام معرفتی تولید شده و بازتولید این نظام معرفتی در قالب ساختار آموزشی و در راستای بازسازی وقایع نیم‌قرن نخست اسلامی صورت پذیرد، در همین راستا برای فهم چگونگی تکوین مفهوم «جهاد ابتدایی» به تبارشناسی این پدیده در این دو پرده تاریخی می‌پردازیم و پس از آن به چگونگی بازتولید و تاثیر این تفکر بر منطقه خاورمیانه اشاره خواهیم نمود:

مبانی نظری

پیدایش اندیشه سیاسی دوره میانه اسلامی و رویکرد آن نسبت به دولت‌های غیراسلامی: (تکوین عامل ذهنی)

برای شناخت چگونگی شکل‌گیری عقل سیاسی دوره میانه اسلامی و موضع آنان نسبت به جنگ، صلح و روابط با دیگر ملل می‌بایست به قرون اولیه اسلامی یعنی از زمان رحلت پیامبر(ص) تا زمان عصر تدوین و شکل‌گیری مذاهب و نه‌ایتا بسته شدن باب اجتهاد در دوره میانه رجوع کرد. برخی از پژوهش‌های انجام شده مخصوصاً در منابع غربی هرچند به بحث‌های زمینه‌شناسی و تبارشناسی بنیادگرایی تاکید دارند، اما در بررسی‌های خود معمولاً به درستی به ریشه‌های بنیادگرایی اشاره نمی‌کنند و با اشاره‌ای گذرا از اندیشه‌های ابن‌تیمیه و ابن‌عبدالوهاب به‌عنوان منشاء سلفی‌گری و بنیادگرایی نام می‌برند، درحالی که اندیشه‌های این دو خود نیز محصول عقل تکوین افته دوره میانه اسلامی هستند و لذا شروع بررسی‌های تبارشناسانه از این دو شخص پرتوی بر واقعیت نمی‌افکند.

بحران جانشینی پیامبر(ص) و پیدایش مفهوم «اجماع»

هنگامی که صحبت از سیاست نظری و عملی در جهان اسلام به میان می‌آید، بیشتر منظور سیاست نزد اهل سنت می‌باشد و این برداشت بیشتر میان شرق‌شناسان متداول است. این طرز تلقی از میراث سیاسی اسلامی به دلیل حاکمیت دیدگاه‌های اهل سنت در عرصه سیاست عملی و عمل تاریخی مسلمانان بوده و کم‌رنگ بودن جریان‌های سیاسی شیعی و دیگر مذاهب در حوزه عمل سیاسی به معنای عدم وجود نظریه تلقی گردیده است. باتوجه به این‌که سایر نحله‌های فکری و عقیدتی از جمله شیعه امامیه در برابر جریان مسلط اهل سنت امکان بروز و ظهور چندینی نداشتند، لذا در بررسی‌های تاریخی از سوی شرق‌شناسان نسبت به جریان اصلی کمتر به آن‌ها پرداخته شده است. (کربن، ۱۳۹۲، ۳۳)

اهل سنت برخلاف شیعیان معتقد به وجود نصّ در مساله نصب امام و خلیفه نیست و تمام تلاش خود را مبنی بر انکار وجود هر گونه نصّ درباره نصب امام و به طور کلی عمل سیاسی معطوف می‌دارد تا از این طریق به نظریه بنیادین خود در حوزه سیاست که همان «اجماع» است، بپردازد. (گرجی، ۱۳۸۸، ۴۷) این نظریه پس از رحلت پیامبر(ص) دستاویزی برای حل بحران جانشینی و نصب خلیفه و اندک زمانی پس از آن بنیاد نظری مستحکمی برای شروع فتوحات اسلامی با عنوان مذهبی «جهاد دعوت» یا «جهاد ابتدایی» گردید.

پیامبر(ص) در مدت ۲۳ سال دعوت خود جامعه‌ای بر مبنای ایمان و عقیده پایه‌گذاری کرد، این در حالی بود که پیوند اجتماعی در جوامع شبه‌جزیره عربستان بر عصبیت و علقه‌های قبیله‌ای استوار بود. (السالم، ۱۳۸۳، ۳۰۹) هرچند که مدینه النبی با حضور پیامبر(ص) و محتوای وحیانی، ساختارمند شده بوده و چشم‌انداز جدیدی برای جزیره العرب و تمامی بشریت به ارمغان آورده بود، اما رگه‌های ملموس عصبیت قبیله‌ای هنوز در میان امت نوپای مدینه وجود داشت، که نمود آن را در مخالفت با دستور پیامبر(ص) از سوی اصحاب برجسته ایشان برای شرکت در اردوی جهادی به فرماندهی اسامه ابن زید می‌توان دید. (سبحانی، ۱۳۸۸، ۹۵۴، و الجابری، ۲۰۰۰، ۱۲۹)

انصار (شامل دو قبیله اوس و خزرج) از دوران پس از رحلت پیامبر(ص) و انتقام جویی کشته شدگان قریش که در جهادهای مسلمانان با دشمنان قریشی مکّه کشته شده بودند، بیم داشتند. چراکه اکنون بازماندگان آنان چه در میان مهاجران (عمدات قریشی) و چه در میان نومسلمانان قریشی دیگر جزئی از امت اسلامی به شمار می‌رفتند. (سبحانی، ۱۳۸۹، ۱۶۱) این بیم و هراس موجب برپایی اجتماع سقیفه بنی‌ساعده گردید تا تدبیری برای جانشینی پیامبر(ص) بیاندیشند و جانشینی پیامبر(ص) را در میان انصار محصور نمایند. با آگاه شدن برخی مهاجران برجسته و حضور سرزده آنان در اجتماع سقیفه، انصار که می‌دانستند منطق قبائلی اجازه نخواهد داد که خلیفه‌ای بدون رابطه خویشاوندی نسبی با پیامبر(ص) به امامت مسلمانان برگزیده شود، با گرفتن تضمین ضمنی جهت عدم خون‌خواهی و انتقام‌جویی از کشتگان قریش، خلافت را به قریش واگذاشتند. با این رخداد، «اجماع» کارکرد راهگشای خود را نشان داد و کارآمدی خود را برای مدیریت بحران‌های بعدی امت اسلامی را به نمایش گذاشت. (شهیدی، ۱۳۹۰، ۱۱۴)

ادامه بحران‌ها؛ ارتداد و پیامبران دروغین

بزودی و پس از رحلت پیامبر(ص) بسیاری از قبایل که در شرایط بوجود آمده پس از فتح مکّه و ایمان آوردن قریش به دین اسلام، آیین جدید را پذیرفته بودند، ولی در دل ایمان و عقیده راسخ به آن نداشتند و فرصت لازم برای آشنایی با تعالیم و اصول عقیدتی نیز در آن مدت کوتاه نداشتند و به تعبیر امروزی جامعه‌پذیری برای اجتماع جدید صورت نگرفته بود، از سنگینی بار مالیات شرعی زکات دست از اسلام کشیدند و به آیین‌های خود در پیش از اسلام بازگشتند. (شهیدی، ۱۳۹۰، ۱۱۷)

در کنار ارتداد بسیاری از قبایل، موضوع دیگری که انسجام و حیات امت اسلامی را تهدید می‌نمود، ظهور پیامبران دروغین بود. برخی زیرکان عرب که از کاریزما و زبان فصیح برخوردار بودند، به طمع این که مانند پیامبر(ص) بتوانند دعوت فراگیری داشته باشند و پیروانی برای خود گرد آورند، دعوی پیامبری کردند و بدین‌سان دولت نوپای اسلامی را با بحران دیگری روبرو کردند. (سبحانی، ۱۳۸۹، ۱۶۳)

امت اسلامی و جانشین پیامبر(ص) در این شرایط به دنبال تدبیر برای حل این بحران بود و تجربه‌ای که در حل بحران جانشینی در قالب «اجماع» مطرح شد، در این‌جا دوباره به کار آمد و جنگ‌های رده یا ارتداد و دفع پیامبران دروغین به رهبری خلیفه در دستور کار قرار گرفت و با خشونت زیادی از دین برگشتگان و پیامبران دروغین سرکوب شدند. بدین ترتیب با این تدبیر خشونت‌بار، دیگر راهکارهای صلح‌طلبانه بدیلی که در تعامل با تعالیم وحیانی پیامبر(ص) امکان بروز و ظهور داشتند، در برابر «اجماع صحابه» برای جهاد و جنگ، رنگ باختند. سخت‌گیری در سرکوب مخالفان به حدی بود که حتی کسانی که از دین خروج نکرده بودند، ولی به بیعت با خلیفه جدید یا پرداخت زکات تن نمی‌دادند و به رغم نداشتن قصد خروج مسلحانه علیه دولت اسلامی، به سختی سرکوب شدند. (ابن اثیر، ۱۹۹۴، ج ۲، ۱۴۰) در خصوص پیامبران دروغین نیز همین معامله انجام شد و با اجماع صحابه (مهاجرین و انصار) از محل مدینه النبی، یکپارچه سازی امت اسلامی و به رهبری خلیفه صورت گرفت. (شهیدی، ۱۳۹۰، ۱۱۹)

باوجود این که امت اسلامی تازه تاسیس بود و مفاهیم و عقاید اسلامی، بنیاد اجتماع را به جای خون و نسب در نظام قبایلی به عهده گرفته بود، هنوز عقیده وحدت بخش به صورت کامل در جامعه پذیرفته نشده بود و ایمان بسیاری از اعضای این جامعه که عمدتاً همان قبایل بودند، ظاهری بود. (سبحانی، ۱۳۸۹، ۱۶۲) و اکنون و پس از فرآیند سرکوب، این ایمان حالت قهری نیز به خود گرفته بود و این موضوع از دید رهبران دولت اسلامی پنهان نبود و آنان آگاه بودند که هر لحظه امکان بروز بحران‌هایی از این قبیل وجود دارد، لذا پس از فوت خلیفه اول و جانشینی خلیفه دوم با «اجماع صحابه» در مدینه النبی راهکار تازه‌ای برای هدایت کردن بحران و انتقال آن به بیرون جامعه اسلامی اندیشیده شد. (الجابری، ۲۰۰۹، ۱۳۴)

کشورگشایی در قالب جهاد ابتدایی

با روی کار آمدن خلیفه دوم و پس از پیروزی بر مدعیان دروغین پیامبری و سرکوب خشن از دین برگشتگان، اجماع صحابه بر روی انتقال نیروی عظیم تازه پدید آمده امت اسلامی به بیرون سرزمین‌های اسلامی حاصل آمد. تا پیش از ظهور اسلام، زندگی اعراب دوران جاهلیت بصورت قبایل پراکنده در صحرای عربستان بود. این قبایل پراکنده معمولاً در جنگ با یکدیگر به سر می‌بردند و یکی از منابع اصلی درآمدی آنان، غنیمت جنگ با دیگر قبایل و یا دستبرد به کاروان‌های تجارتهای مسیر شام به یمن بود. با ظهور اسلام و تشکیل امت واحده اسلامی بر مبنای عقیده و ایمان به جای خون و نسب، یک قبیله بزرگ و قدرتمند شکل گرفت و انرژی نهفته درون آن به دلیل نهادینه نشدن کامل مفاهیم عقیدتی و وجود شکاف‌های قبایلی پیش از اسلام، در صورت مدیریت نشدن هر لحظه امکان بروز آشوب و جنگ‌های داخلی را پدید می‌آورد.

رهبران دولت نوپای اسلامی و در راس آن خلیفه تدبیر کار را در این دیدند که این امت نوپایاد را به عنوان قبیله‌ای بزرگ تلقی کنند و کارکرد قبیله‌ای برای آن تعریف نمایند و در قالب جهاد ابتدایی و به بهانه دعوت به اسلام به دیگر سرزمین‌ها یورش ببرند تا این انرژی عظیم به جای جنگ‌های داخلی به جهاد با کفار هدایت شود و از این طریق درآمدی برای دولت اسلامی تامین شود که اتکا به زکات و مالیات شرعی نیز کمتر شود و در همین راستا بود که بحث غنیمت که در میراث تاریخی جنگجویان قبایلی بود برای رفع نیازمندی مالی دولت اسلامی دوباره بازتولید شد. (وهر، ۱۳۸۹، ص ۳۰۵)

بدین‌سان با ساز و کاری که با آن بحران‌های جانشینی و ارتداد و جنگ‌های داخلی مدیریت شدند، دولت نوپای اسلامی این بار نیز با «اجماع صحابه» و به رهبری خلیفه، تصمیم به جهاد ابتدایی و دستیابی به غنائم بزرگ کسری و قیصر گرفته شد. دعوت به جهاد از سوی خلیفه تا جایی پیش رفت که جهاد حتی جایگاهی بالاتر از نماز یافت. (عنایت، ۱۳۸۹، ۶۷)

این تدبیر هر چند به ظاهر مشکلات و شکاف‌های درونی جامعه اسلامی را سرپوش می‌گذاشت، اما در باطن با روشن نگه‌داشتن ماشین جنگی قبایل تازه مسلمان، روحیه جنگاوری آنان را حفظ و در قالب قبیله‌ای جدید و بزرگتر بازتولید می‌کرد، و از سوی دیگر با سرازیر شدن ثروت‌های باد آورده به ام القری اسلامی و توزیع نامناسب و نابرابر آن میان صحابه پیامبر(ص) موجب انباشت سرمایه در مدینه النبی گردید.

این‌گونه بود که امتی که بر مبنای عقیده و ایمان شکل گرفته بود در کمتر از ده سال پس از رحلت پیامبر(ص)، به دلیل عدم رسوخ ایمان در میان معتقدان و وجود شکاف‌های قبایلی دچار چالش‌های فراوانی شد. برای فائق آمدن بر این چالش‌ها، تدابیری از سوی رهبران حکومت اسلامی اندیشیده شد، تدابیری که هرچند ظاهر اسلامی و دینی گرفته بودند، اما در باطن از منطق قبایلی پیروی می‌کردند و به نوعی بازتولید سنت‌های پیش از اسلام در لباس شریعت جدید به شمار می‌رفتند. (الجابری، ۲۰۰۰، ۱۴۰)

بحث جهاد برای دستیابی به غنائم جنگی نیز از همین سنت‌های ماقبل اسلامی بود که پوششی اسلامی یافت. به گفته میرزای نایینی طبق پیمان مدینه النبی که میان همه اقشار آن جامعه شامل مسلمانان و غیرمسلمانان بسته شد، هر یک از اعضای جامعه می‌بایست به تناسب نفقات و توان مالی خود در هزینه‌های امنیت و عمران جامعه جدید التاسیس مشارکت نماید. این روش تامین هزینه‌های حکومت در دولت نوپای مدینه، موجب می‌گردید که دولت به جای تامین مخارج از راه غنیمت و جنگ با قبایل و دستبرد به کاروان‌های تجارتهای، از حاصل دسترنج اعضای جامعه و شهروندان که در قالب مالیات اخذ می‌شد، هزینه‌های امنیت و عمران را فراهم نماید. مشارکت در تامین هزینه‌های دولت، موجب می‌گردید تا تلاش برای استقرار نظم جدید و نهادینه شدن آن بعنوان هویت مدنی مورد توجه قرار گیرد. به عقیده نایینی، چنانچه این مسیر ادامه می‌یافت و امت نوپای

برای حصول به جامعه مطلوب براساس آموزه‌های عقیدتی و دینی جدید گام برمی‌داشت و هزینه‌های مادی آن را پرداخت می‌کرد، در فرجام کار و پس از سی سال از هجرت پیامبر(ص) خلافت اسلامی به سلطنت اسلامی تبدیل نمی‌گشت. (نابینی، ۱۳۶۱، ۹۲)

جنگ‌های داخلی و فعلیت یافتن شکاف‌های درونی

تقسیم نامساوی غنایم هنگامت میان اعضای جامعه و صحابه پیامبر(ص) بر اساس سابقه در اسلام و خویشاوندی با پیامبر(ص) موجب پیدایش یک طبقه ثروتمند اشرافی (عمدتا قریشی) در مقابل دیگر طبقات فرودست شد. این فاصله طبقاتی عمیق در کنار اختلافات درونی پیش‌گفته که حول محور منطق قبیله بودند، منجر گردید که قبایلی که در این نظام نابرابر، طبقه فرودست بودند، سر به شورش بردارند و علیه سلطه قریش که اکنون یک طبقه قدرتمند و با ثروت هنگامت بود، قیام نمایند. (الجابری، ۲۰۰۰، ۱۷۶)

این قیام به نوعی بازتولید نزاع قبایلی میان اعراب یمنی (قحطانی) و اعراب مضر (عدناتی) بود که قبل از ظهور اسلام جریان داشت. اما در ظاهر مطالبه اصلی این قیام مساوات و برابری و جلوگیری سلطه اشراف ثروتمند بر مسلمانان بود. سرانجام با فتح مدینه توسط قبایل یمنی و قتل خلیفه سوم و تقاضاهای روزافزون صحابه و معترضان و علی رغم میل باطنی امام علی(ع) برای پذیرش خلافت، دوران خلافت امام (ع) برای اصلاحات و بازگشت به تعالیم پیامبر(ص) آغاز شد. (شهیدی، ۱۳۹۰، ۲۱۰)

اصلاحات داخلی امام علی (ع) به دلیل عمیق بودن شکاف‌های قبایلی، عقیدتی و طبقاتی در نهایت به شهادت ایشان انجامید و پس از دوران کوتاه خلافت امام حسن(ع) و طی صلح‌نامه‌ای خلافت به معاویه ابن ابوسفیان رسید، که از آن به عنوان مبدا تبدیل خلافت اسلامی به سلطنت نام می‌برند. (نابینی، ۱۳۶۱، ۲۱)

از دوران خلافت امام علی(ع) به عنوان شروع نزاع‌های عقیدتی و فکری و پدید آمدن نحله‌های مذهبی و فکری نیز نام می‌برند. قتل عثمان، جنگ جمل میان صحابه پیامبر(ص)، جنگ صفین و واقعه حکمیت و در نهایت پیدایش خوارج با فهم قشری از دین که به جنگ نهروان انجامید، همگی روی هم رفته باعث شدند یک بحران فکری در جامعه اسلامی پدید آید که در کنار بحران‌های سابق وضعیت سیاسی امت اسلامی را بغرنج‌تر نمود. در کنار خوارج گرایش‌های عقیدتی جبریه و قدریه و سپس مرجئه پدید آمدند و در نهایت از برهم‌کنش این فرقه‌های عقیدتی، مکتب معتزله شکل گرفت. (شهیدی، ۱۳۹۰، ۲۴۵)

ادامه جنگ‌های داخلی به‌رغم ادامه کشورگشایی

با روی کار آمدن سلطنت اموی، سیاست کشورگشایی سه خلیفه نخست ادامه یافت و مناطق وسیعی از سرزمین‌های ایران، روم، ماوراءالنهر، ماوراء قفقاز، شمال آفریقا تا جنوب اسپانیا به سرزمین‌های اسلامی ضمیمه گردیدند. اما این سیاست نیز مانند تجربه‌های قبلی تاثیر پایداری نداشت و به زودی بحران‌های جدید بر بحران‌های قبلی بار شد. شکاف‌های قبایلی میان اعراب مضر و یمنی، شکاف‌های طبقاتی ناشی از توزیع نابرابر غنایم و نزاع‌های فکری و عقیدتی که در نیم‌قرن نخست هجری پدید آمدند، این بار نیز با داخل شدن جمعیت‌های بالا و قابل توجه مردم غیرعرب به امت اسلامی، شکاف‌های قومی میان عرب و عجم نیز شکل گرفت. پذیرفته نشدن افراد تازه وارد به‌عنوان شهروند درجه یک، و شناسایی آنان به‌عنوان شهروند درجه دوم یا به اصطلاح «موالی»، به تدریج زمینه‌ساز نزاع‌های فراگیر در نوعی دیگر درون جامعه اسلامی پدید آورد، چراکه به سرزمین‌های غیرعربی و مردم موالی صرفاً به‌عنوان منبعی برای دریافت خراج و تامین هزینه‌های دولت اسلامی نگاه می‌شد. (ممتحن، ۱۳۶۹، ۱۳۲)

خلافت عباسی؛ بحران‌های فکری و عقیدتی

حضور اقوم و قبایل گوناگون در جامعه اسلامی که هر یک آرا و عقاید خاص خود را داشتند در فضای آزادی فکری‌ای که در دوران فطرت دو دوره امویان و عباسیان ایجاد شده بود و در سده نخست خلافت عباسیان نیز ادامه یافت، موجب شکل‌گیری جریان‌های فکری متضاد و گوناگونی در جامعه اسلامی گردید. این جریان‌ها در قالب مذاهب فقهی، کلامی، فلسفی و غیره شکل گرفتند. در «عصر تدوین» منابع حدیثی پس از بیش از صد سال ممنوعیت کتابت، به صورت کتب مدون درآمدند (محمدی، ۱۳۸۶ ص ۱۶۵)، و پس از آن «عصر تکوین» مذاهب فقهی و کلامی که هم‌زمان با «نهضت ترجمه» و بازگردان

عربی کتب تمدن‌های ایرانی، یونانی، هندی، سریانی و غیره، بود نیز از عوامل تشدید نزاع میان جریان‌های فکری به شمار می‌رفت. (هانری کربن، ۱۳۹۲، ۴۷)

تدوین سنت پیامبر(ص) نقل‌گرایی را دامن زد و ترجمه متون فلسفی عموماً یونانی به عقل‌گرایی و ترجمه متون ایرانی با پیش‌زمینه‌های نبرد خیر و شر به مباحث کلامی جبر و اختیار انجامید. در اثر این رخدادهای فکری، مذاهب کلامی و فقهی شاهد ظهور دو گرایش عمده عقل‌گرا و نقل‌گرا در درون خود شدند. در کلام و الهیات نزاع میان معتزله عقل‌گرای اختیاری مسلک در مقابل اهل ظاهر نقل‌گرای جبری مسلک شکل گرفت و در فقه نیز همین معامله انجام شد و گرایش عقل‌گرای ابوحنیفه در قالب اهل رای در مقابل گرایش نقل‌گرای ابن حنبل و مالک در قالب اهل حدیث شکل گرفت. (الجابری، ۲۰۰۹، ۱-۱۰۱)

در این میان خلفا نیز در برتری یافتن و یا محدود کردن هر یک از این دو گرایش عمده عقل‌گرا و نقل‌گرا در مذاهب کلامی و فقهی نقش تعیین‌کننده داشتند. به‌طوری که در زمان مامون، معتصم و واثق، دستگاه خلافت از گرایش عقلی و عمدتاً معتزلیان حمایت می‌کرد و هرگونه گرایش نقلی و حدیثی را بشدت سرکوب می‌نمود. این سخت‌گیری به حدی بود که نظام خلافت از پذیرفتن قضات و فقهایی که گرایش حدیثی و جبری داشتند خودداری می‌کرد و دستگاه تفتیش عقایدی نیز به این منظور تاسیس نموده بودند. علاوه بر معتزلیان و گرایش‌های عقلی که مورد حمایت این سه خلیفه قرار داشتند، شیعیان امامی که آنان نیز عقل‌گرا بودند، از آزادی مذهبی برخوردار شدند. برخی عقیده دارند که حمایت مامون از معتزلیان برای ایجاد توافق میان دو جناح میانه‌رو یعنی معتزله و شیعه بود، که در نهایت مطلوب وی حاصل نشد و در مقابل موجب ناخرسندی پیروان سنت و اهل حدیث شد. (شهیدی، ۱۳۹۰، ۳۳۷)

در مقابل با روی کار آمدن متوکل، معادله معکوس گردید و جناح نقل‌گرا و اهل حدیث مورد حمایت خلیفه قرار گرفت و جناح عقل‌گرا شامل معتزله و شیعیان به شدت سرکوب شدند. (ابراهیمی‌دینانی، ۱۳۸۹، ۷۶) حمایت خلیفه تقویت اهل حدیث را در پی داشت و در نهایت با ظهور ابوالحسن اشعری، مذهب کلامی معتزله مهجور شد. حمایت متوکل از اهل حدیث به‌گونه‌ای بود که اهل حدیث و فقهایی نقل‌گرا معتقدند که متوکل احیاگر «سنت» است. (شهیدی، ۱۳۹۰، ۳۴۴)

مفصل‌بندی اندیشه سیاسی دوره میانه بر مبنای روابط قدرت

نزاع‌های فکری و عقیدتی میان مکاتب عقل‌گرا و نقل‌گرا در مذاهب کلامی و فقهی که با حمایت دستگاه سیاسی خلافت در حال انجام بود، جامعه اسلامی را فرسایشی کرد و ادامه این نزاع‌ها شالوده نظام خلافت را با تهدید مواجه می‌نمود. به‌همین منظور تلاش‌هایی برای جمع میان این دو گرایش در مکاتب کلامی و فقهی صورت گرفت و در اثر این تلاش‌ها در الهیات و کلام به وسیله ابوالحسن اشعری (متوفای ۳۲۴ ه.ق) امتزاجی از عقاید اهل ظاهر و معتزلیان انجام شد، که مبنایی برای چگونه فهمیدن و معرفت‌شناسی عقاید اسلامی به شمار می‌آمد. در همین راستا و یک قرن پیش از اشعری در فقه و با تلاش علمی امام شافعی (متوفای ۲۰۴ ه.ق) و تاسیس علم اصول فقه، ترکیبی از عقاید اهل رای و اهل حدیث انجام شد تا روش‌شناسی و چگونگی استخراج احکام شرعی از منابع موجود نیز تعریف شده و بدین ترتیب تعادلی در جریان‌های فکری و عقیدتی در جهان اسلام صورت گرفته و از نزاع‌ها به سود خلافت عباسی کاسته شود.^۱

اما این آمیختن به صورت برابر میان نقل و عقل صورت نگرفت و در دو مکتب، منظومه مفاهیم به گونه‌ای تنظیم شد که همواره برتری با نقل بوده و عقل نیز صرفاً برای تایید و تفسیر نقل، مجاز به ارایه نظر باشد. اما در مکاتب عقل‌گرای معتزله در کلام و اهل رای در فقه، عقل به عنوان منبعی مستقل برای استخراج عقاید کلامی و احکام شرعی به شمار می‌رفت و در صورت تعارض یا تراحم میان نقل و عقل، میراث نقلی به سود عقل تاویل می‌شدند. (ابراهیمی‌دینانی، ۱۳۸۹، ۷۵) در حالی که در دو مکتب اخیر که از سوی اشعری و شافعی بنیادگذاری شدند، اصالت با نقل است و برای جلوگیری از اختلاف تفاسیر از نصوص نقلی و بر اساس اصول زبان شناختی، صرفاً به ظاهر کتاب و سنت توجه می‌شد و از هرگونه تاویل و تفسیر عقلی مخالف ظاهر نص و نقل جلوگیری بعمل آمد. (فیرحی، ۱۳۸۹، ۱۷۰)

۱. باید گفت که شافعی بنیادگذار علم اصول فقه و روش‌شناسی اهل سنت بیش از یک قرن مقدم بر اشعری است که بنیادگذار معرفت‌شناسی اهل سنت می‌باشد، لذا با توجه به تقدم مفاهیم معرفت‌شناسی بر مفاهیم روش‌شناسی، در مقام بیان به تقدم و تاخر تاریخی توجه نشده و تقدم و تاخر منطقی ملاک قرار گرفته است.

بر همین اساس اشعری در مفصل‌بندی مفاهیم معرفت‌شناسی اهل سنت، اصالت را به ظاهر وحی و نصوص موجود در کتاب و سنت نبوی(ص) داد و مدینه النبی و زمان حیات پیامبر(ص) و خلفای راشدین و در مجموع نیم قرن نخست اسلامی را دنیای آرمانی تلقی کرد که برای رستگاری می‌بایست در همه زمان‌ها و همه مکان‌ها با این الگوی آرمانی همسان‌سازی شوند. به موازات تثبیت جریان نقل‌گرا در عرصه معرفت‌شناسی که با حمایت دستگاه خلافت صورت می‌گرفت، جریان‌های عقل‌گرا در کلام و الهیات محدود و سرکوب شدند، و به تدریج عقل‌گرایی در کلام از جوامع اسلامی رخت بریست. (هانری کرین، ۱۳۹۲، ۱۶۲)

در حقیقت مفصل‌بندی گفتمان سیاسی اهل سنت را پیش از اشعری، امام شافعی از ائمه چهارگانه فقه اهل سنت بنیادگذاری کرده بود. شافعی زمانی که اثرات مخرب نزاع‌های فکری میان اهل رای و اهل حدیث را مشاهده کرد، با کمک گرفتن از اصول و قواعد زبان‌شناسی عرب که کمی پیش از شافعی توسط علمای صرف، نحو و بلاغت تنظیم شده بود، و همچنین با اقتباس گرفتن از مفاهیم علم منطق یونانی، علم اصول فقه را در راستای پایه‌گذاری روشی برای استخراج احکام فقهی از منابع مورد پذیرش مسلمانان بنیادگذاری کرد. در نظام فکری تاسیس شده توسط شافعی، همانطور که فقه تشریح برای جامعه لازم است، اصول فقه نیز تشریح برای عقل لازم است، و این چارچوب جدید نه تنها بر عقل فقهی، بلکه ذات عقل عربی-اسلامی تسلط یافت. منابع پیشنهادی وی شامل کتاب، سنت، اجماع و قیاس بودند که به‌زعم خود با تدبیر آمیختن مفاهیم نقل‌گرایی و برخی مفروضه‌های عقل‌گرایی به این نزاع‌ها پایان دهد. (الجابری، ۲۰۰۹، ۳-۱۰۲)

تدبیر شافعی در مفصل‌بندی گفتمانی روش‌شناسی عقل اسلامی، همان‌طور که یک قرن بعد اشعری در تبیین معرفت‌شناسی گفتمان سیاسی دوره میانه از وی پیروی کرد، برتری با نقل و نصوص بود و در آن عقل جایگاه مستقلی نداشت. بنابراین به صورت سلسله مراتبی نخست کتاب خدا قرار داشت و پس از آن سنت نبوی(ص) به‌عنوان دومین منبع معرفی شد و اجماع نیز که به نوعی فهم صحابه و تابعین و فقها از ظاهر کتاب و سنت است، یادآور اجماع‌های صدر اسلام بود به‌عنوان سومین منبع در نظر گرفته شد (الشافعی، ۱۹۳۸، ۴۷۱) و در آخر نیز قیاس هم که به‌عنوان روشی عقلی پذیرفته شد، بشدت وابسته به نقل بود و بدون نص و نقل امکان عرضه نداشت و تنها زمانی به‌کار می‌آمد که دلیل نقلی برای پدیده‌ای نوظهور وجود نداشته باشد و ناگزیر از حکم موجود در موارد مشابه، برای پدیده مستحدثه بهره‌گیری می‌شود. (الشافعی، ۱۹۳۸، ۴۷۶)

هرچند برخلاف فقه اهل حدیث (مالکی و حنبلی) که برای اجتهادات و نظر صحابه و تابعین ارزشی به‌عنوان یک منبع مستقل قائل بودند، شافعی اجتهاد و قول صحابه را به‌عنوان یک منبع مستقل شناسایی نکرد، (الزحیلی، ۱۴۰۹ هـ ۵۲-۴۶) اما در عمل با تئوریک کردن مفهوم اجماع، نسبت به پذیرش اجماع‌های صحابه در صدر اسلام و تسری آن به همه زمان‌ها و همه مکان‌ها، مبنایی برای گذشته‌گرایی و سلفی‌گری در فقه اهل سنت و هم‌راستا با اهل حدیث ایجاد کرد.

ارزش و اعتباری که این سه مذهب به فقهی برای نظر و اجماع صحابه قائل شدند، مبنای کلامی نیز یافت و به این صورت توجیه شد که صحابه در معرض تعالیم پیامبر(ص) بوده‌اند و از وجود و الطاف ایشان بهره‌مند گشته‌اند و لذا هر قول و اجماعی که از آن‌ها باقی مانده است، با واسطه از سرچشمه نبوت به دست ما رسیده است. (العسقلانی، ۱۴۱۵، ۱۶۲)

این نوع مفصل‌بندی در دانش سیاسی دوره میانه، هم در حوزه معرفت‌شناسی و هم در حوزه روش‌شناسی به گفتمان سیاسی آن زمان حالتی گذشته‌گرا و سلفی می‌داد که هرآینه می‌بایست برای تطبیق زمان حال و مکان‌های متفاوت به نیم سده نخست اسلامی در مدینه النبی (ص) کوشش می‌شد. بدین ترتیب فهم صحابه چه در قالب اجماع و چه در قالب قول آنان بصورت منبع مستقل اصالت یافت و در نتیجه اجماع‌های سرنوشت‌ساز صحابه در چاره‌اندیشی بحران‌های جانشینی، ارتداد و پیامبران دروغین و از همه مهم‌تر جهاد ابتدایی و انتقال بحران‌های داخلی به بیرون مرزهای سرزمین اسلامی، با کمک کلام اشعری و فقه شافعی جنبه‌ای تئوریک و ماهیتی فرازمانی-فرامکانی یافتند که می‌بایست در همه زمان‌ها و همه مکان‌ها ملاک عمل قرار گیرند و دیگر قرائت‌ها و دیدگاه‌ها در مذاهب فقهی، کلامی، فلسفی، متصوفه و غیره به‌عنوان «دیگری» و در قالب شرعی «بدعت» طرد و حذف می‌شدند. (ابن تیمیه، بی‌تا، ۱۹۹)

در همین راستا و بر پایه معرفت‌شناسی و روش‌شناسی نقل‌گرا که اجتهاد در آن صرفاً در قالب قیاس پذیرفته شده بود، و بر مبنای اقتضائات زمان-مکانی اواسط خلافت عباسیان و تحت نظارت دستگاه تفتیش عقاید خلافت، اجتهاداتی با بازگشت به فهم عصر صحابه صورت گرفت و پس از آن با اجبار دستگاه خلافت، باب اجتهاد بسته شد و اندکی بعد با تاسیس مدارس نظامیه

در بغداد و دیگر شهرهای بزرگ مشرق اسلامی که کلام اشعری و فقه شافعی را آموزش می‌دادند، تمام اندیشه‌های مغایر با این ایدئولوژی در حوزه فقه، کلام، فلسفه، زبان‌شناسی و غیره در محلق فرستاده شدند. (فیرجی، ۱۳۹۱، ۲۳۱ و گرجی، ۱۳۸۸، ۹۵)

بدین‌سان جهاد ابتدایی برای دعوت غیرمسلمانان به دین اسلام تنها گزینه پیش‌روی حاکمان اسلامی در زمینه روابط با دولت‌های غیر اسلامی قرار گرفت و در این میان تمامی آیات و روایات تعامل، مدارا و دعوت کلامی و جدلی به اسلام نادیده انگاشته شدند. در حوزه سیاست خارجی، به ترتیبی که اجماع صحابه در این خصوص انجام شد، می‌بایست دعوت غیر مسلمانان با جهاد ابتدایی در دستور کار قرار گیرد و نظام جهانی به دو محدوده دار الاسلام و دار الحرب تقسیم شده که می‌بایست در هر صورت و به هر وسیله‌ای در الحرب یا دار الکفر به سرزمین دار الاسلام ضمیمه شوند و همه جهان زیر پرچم واحد و تحت فرمان الله قرار گیرد. (شافعی، ۱۹۸۳، ۲۵۲ و ۱۸۲)

نمونه‌های تاریخی بازتولید سرشت گذشته‌گرای اندیشه سیاسی دوره میانه

پیش از دوران مدرن نیز اندیشه سیاسی دوره میانه در طول تاریخ، بارها کارکرد سلفی و گذشته‌گرای خود را به نمایش گذاشته است، که نمونه آن ظهور ابن تیمیه فقیه حنبلی و متکلم قرن هشتم هجری است. وی که پس از فروپاشی خلافت عباسی و از هم پاشیده شدن شالوده امت اسلامی و روی کار آمدن حکومت‌های غیر همسو با جریان اصلی پای به عرصه حیات می‌گذاشت، در پاسخ به تشنّت فکری و مذهبی در سرزمین‌های اسلامی، این وضعیت را ناشی از دوری از سیره سلف صالح و اسلام ناب قلمداد می‌کردند. برخلاف نظر محققان غربی، این نظر وی بدیع و ابتکاری نبود بلکه در پیروی از منظومه فکری‌ای که شافعی و اشعری مفصل‌بندی کرده بودند، قلمداد می‌شود. در همین راستا وی خواستار احیای دوباره تعلیم اهل حدیث و تمسک به سلف صالح گردید و معتقد بود باید همه عقاید فلسفی یونانی، ایرانی، باطنی‌گری، گرایش‌های شیعی و تصوف را از جامعه زدود تا به تعلیم ناب پیامبر(ص) و سلف صالح رسید. (آرمسترانگ، ۱۳۹۶، ۱۰۷) همچنین در قرن دوازدهم هجری محمد ابن عبدالوهاب فقیه حنبلی از مذاهب اهل حدیث، از مهم‌ترین پیروان ابن تیمیه با بازخوانی اندیشه‌های اصل‌گرا و سلفی وی، جنبش وهابیت را بنیادگذاری کرد که تأثیرات آن تا دوران مدرن و پیدایش جنبش‌های سلفی-تکفیری در سرتاسر جهان اسلام مخصوصاً منطقه خاورمیانه ادامه داشته است. (Wiktorwicz, 2005, 77)

عصر جدید و نابسندگی سنت در پاسخ به مسایل مدرن: (تکوین عوامل عینی)

اصلاح فکر دینی

نخستین تلاش علمی و عملی نخبگان منطقه خاورمیانه برای تجدد و احیای فکر دینی در برابر امواج سهمگین و بنیان‌افکن مدرنیته، از سوی سید جمال الدین اسدآبادی و هم‌فکرانش از جمله محمد عبده در مصر آغاز شد. این جریان فکری که آشنایی خوبی نسبت به تمدن غرب و همچنین تسلط کافی نیز بر میراث اسلامی داشت، مشکل جهان اسلام و جوامع منطقه را بسته شدن باب اجتهاد و تعطیلی عقل تشخیص داد و به همین منظور تمام اهتمام خود را برای گشودن باب اجتهاد در فقه و نیز بازگشت به تعلیم عقل‌گرا در کلام و فقه معطوف نمود. توجه به میراث عقل‌گرای معتزله در میراث اسلامی موجب گردید، برخی از ایشان به عنوان نومعتزلی تعبیر کنند. (عنایت، ۱۳۸۹، ۹۲)

توضیح و تبیین پدیده‌های علمی و عقیدتی بر مبنای عقل که به کمک تفسیر نصوص می‌آمد، موجب گردید هم در حوزه کلام و الهیات و هم در حوزه احکام فقهی و فروع شرعی، موازنه‌ای میان معرفت‌شناسی و روش‌شناسی نومعتزلیان و اهل رای معاصر پیش آید. بر این مبنای تئوریک، بسیاری از آرای کلامی و احکام فقهی که با یافته‌های علمی بشر یا تاسیس‌های عقل مدرن غربی سازگاری نداشتند به وسیله تاویل و اجتهاد به کناری نهاده شدند و در برابر آن با به کارگیری روش پیش‌گفته، احکام و تاسیسات عقلی جدید سازگار با محیط عینی و ذهنی مدرن و در تعامل با نصوص و میراث اسلامی تجویز گردیدند. (عنایت، ۱۳۸۹، ۲۱)

در همین راستا بخش‌هایی از نصوص و میراث اسلامی که منادی مدارا، سازش، دعوت کلامی، صلح و غیره بوده و در زمان یکسان‌سازی عصر تدوین و تکوین نادیده‌انگاری و به کناری گذاشته شده بودند، دوباره مورد توجه قرار گرفتند و اجتهاداتی در زمینه پذیرش حکومت‌های کفار کتابی و غیر کتابی، صلح‌گرایی، حقوق بشر، حقوق زنان و منع تعدد زوجات، رد حکم رجم برای

زنای محصنه و رد حکم قتل برای مرتد و غیره از سوی فقها و اندیشمندان پیشرو در اصلاح فکر دینی صادر گردید. برای نمونه علی عبد الرزاق در کتاب الاسلام و اصول الحکم این عقیده را مطرح نمود که جنگ‌های زمان پیامبر(ص) تماما دفاعی بوده و کشورگشایی خلفا مبنایی اسلامی نداشته است. (عبدالرزاق، ۲۰۰۰، ۱۴۷)

اصالت داشتن اندیشه این طیف و ریشه داشتن نظریات آنان در تعالیم اسلامی، موجب پذیرش مفاهیم پیشنهادی آنان از سوی نخبگان دینی، سیاسی، اجتماعی و عموم صاحب‌نظران اسلامی گردید و بر همین مبنی اصلاحاتی در سرزمین‌های اسلامی صورت گرفت و تلاش شد با آموزش جوامع اسلامی و برداشتن موانع عقیدتی و معرفت‌شناسانه از پیش‌روی مسلمانان، نسبت به تقویت این جوامع در برابر دو دشمن استعمار خارجی و استبداد داخلی بپردازند. این نوع نگرش به میراث اسلامی فتح بابی برای به رسمیت شناخته شدن مرزهای سیاسی و دولت-ملت‌های مدرن در منطقه خاورمیانه بود. اما این تلاش‌ها دیری نپایید و به دلیل بروز متغیرهای مزاحم در برابر فرضیه‌های این طیف فکری، نهایتاً این اقدامات تعاملی با دنیای مدرن با شکست مواجه شد و سنت جنگ‌طلب با آمیخته شدن به ایدئولوژی انتقادی مدرن به نحو خشونت‌بارتری بازتولید گردید. (Holmes, 2015, 1)

بازتولید اندیشه جنگ‌طلب سنتی در قالب مدرن

تلاش‌های نخبگان منطقه خاورمیانه برای احیا و اصلاح فکر دینی و باز کردن دوباره باب اجتهاد به دلایل گوناگونی دچار چالش گردید و این تلاش‌ها تا حدودی در پوشش بنیادگرایی و بازگشت به سیره سلف صالح و همچنین تاثیرپذیری از ایدئولوژی‌های سوسیالیستی که در ستیزه با مفاهیم مدرنیته غربی بودند، در قالب بنیادگرایی افراطی بازتولید گردید. به‌طور کلی عواملی مانند فروپاشی خلافت عثمانی و ایجاد دوباره بحران خلافت پس از قرن‌ها، پیدایش رژیم صهیونیستی در سرزمین اشغالی فلسطین، عقاید چپ‌گرایانه و سوسیالیستی، سرکوب شدید اسلام‌گرایان منتقد توسط حکام مستبد و وابسته به استعمار غرب و در نهایت سرشت سلفی و گذشته‌گرای اندیشه سیاسی دوره میانه موجب گردید که قرائتی ضد مدرن و بنیادگرا از آمیخته شدن علت‌های یاد شده پدید آید. (Chang, 2005, 60-61)

با این توضیح رشید رضا برجسته‌ترین شاگرد شیخ عبده برخلاف استادش که خواستار احیای گرایش‌های عقل‌گرا در کلام و فقه بود، با تاثیر پذیرفتن از عقاید ابن تیمیه و محمد ابن عبدالوهاب و نیز سرشت گذشته‌گرا و سلفی فقه سیاسی دوره میانه، در نهایت راه نجات جهان اسلام را بازگشت به سیره سلف صالح معرفی کرد. رشید رضا، با وجود این‌که مدعی بود که از عقاید سیدجمال‌الدین اسدآبادی و شیخ عبده پیروی می‌کند، در اثر علل عینی‌ای که در زمان حیات وی بر جهان اسلام عارض شده بودند، از اندیشه‌های آنان دور شد و به سلفی‌گرایی روی آورد، که نمود آن را می‌توان در نظریه احیای خلافت در همان قالب سنتی‌ای که توسط خلفای دوره میانه مفصل‌بندی شده بود، مشاهده کرد، که به‌وضوح بازگشتی به نظریات دوره میانه و سنتی و عدم پذیرش مرزهای سیاسی و دولت-ملت‌های مدرن در منطقه خاورمیانه به‌شمار می‌آید. (عنایت، ۱۳۹۱، ۱۵۸)

پس از رشید رضا فرآیند بازگشت به سلفی‌گری در اثر وقوع رویدادهای تاریخی چون پیدایش رژیم صهیونیستی و نفوذ عقاید چپ‌گرایانه در جهان اسلام نمود بیشتری یافت و با تاسیس سازمان اخوان المسلمین توسط حسن البنا در مصر، مدون و هدفمند گردید. (اسپوزیتو و وال، ۱۳۹۰، ۲۲) با گذشت زمان برخورد شدید دولت‌های اقتدارگرا و خودکامه با جریان‌های انتقادی و جنبش‌های اسلامی و اعمال مجازات‌های اعدام و حبس‌های طولانی مدت برای آنان، موجب شد رادیکالیسم و سلفی‌گری نزد جنبش‌های اصلاحی بیشتر تقویت شود. بدین‌سان با آمیخته شدن عقاید چپ و سرشت سلفی و گذشته‌گرای اندیشه سیاسی دوره میانه و نیز وقایع عینی چون اشغال سرزمین فلسطین و پیدایش رژیم صهیونیستی، وابستگی دولت‌ها به غرب و شرق در کشورهای اسلامی، تفرقه و فساد در سرزمین اسلامی و به ویژه جهان عرب در نهایت موجب تلقی جنبش‌های بنیادگرا مبنی بر عدم موفقیت دولت-ملت مدرن بر پایه واحدهای مستقل و خودمختار در محدوده خاص جغرافیایی در منطقه خاورمیانه گردید که در عقاید سیدقطب رهبر وقت جنبش اخوان المسلمین در مصر تبلور یافت، که بزودی الهام‌بخش جنبش‌های اسلامی اصل‌گرا و سلفی غیر دولتی پس از وی شد. (Chang, 2005, 59)

در اندیشه سیدقطب و اخوان المسلمین وحدت جهان اسلام و نفی دولت‌های ملی در منطقه خاورمیانه با آمیزه‌های انترناسیونالیسم چپ و سرانجام احیای دوباره تفکر سنتی در فقه سیاسی دوره میانه، یعنی تقسیم جهان به دو بخش دارالاسلام و دارالکفر و بازتولید مدرن مفهوم جهاد ابتدایی برای دعوت کفار به اسلام بود. (سید قطب، ۲۰۰۶، ۱۵۷) نظرات سید قطب باعث

شکل‌گیری جنبش‌های غیر دولتی سلفی-تکفیری با گرایش جهادی در سرزمین‌های اسلامی گردید، که پس از اشغال افغانستان توسط شوروی و پیدایش امارت اسلامی افغانستان (طالبان)، سازمان القاعده و سرانجام در سال‌های اخیر به شکل‌گیری دولت اسلامی شام و عراق (داعش) انجامید.

بنابراین متغیرهای مزاحم با ایجاد موانع عینی در برابر گفتگوی اندیشه سیاسی اسلامی نزد گروه‌های بنیادگرای غیردولتی معاصر در منطقه خاورمیانه باعث شدند، نه تنها گفتگو و تعاملی با مدرنیته رخ ندهد، بلکه خشونت و جنگ‌طلبی به شکل برهنه‌تری بازتولید شود که حتی در میراث کلامی-فقهی دوره میانه نیز قابل پذیرش نیست، مانند کشتن شهروندان غیر نظامی و بیگناه توسط القاعده که در تاریخ فتوحات اسلامی نیز سابقه نداشته است. (Wiktorwicz, 2005, 94)

لذا می‌توان ادعا کرد در کنار سرشت گذشته‌گرای اندیشه سیاسی دوره میانه، نقش عوامل غیریت‌ساز و حذفی امپریالیسم و نظم و سفالیایی که هرگونه پدیده ناساز با خود را نادیده گرفته و به دور می‌افکند، از مهم‌ترین عوامل برای بازتولید خشونت و جنگ‌طلبی نسبت به جهان غرب و به طور کلی فرآیند مدرنیته و جهانی شدن توسط گروه‌های غیردولتی بنیادگرای اسلامی در منطقه خاورمیانه بوده است. (Holmes, 2015, 4) و بنابراین نگاه پوپولیستی و تقلیل‌گرایانه نسبت به رابطه علی میان ذات اسلام و خشونت و جنگ‌طلبی توسط محافل علمی و رسانه‌ای غرب ناشی از فهم سطحی آنان و اعتقاد به افسانه سکولاریسم به‌عنوان تنها گزینه برای پذیرش مدرنیته است که باعث می‌شود نقش و تاثیر تجربه استعمار و تحقیر مسلمانان را بر فرهنگ و سیاست مسلمانان نادیده بگیرند. (Marranci, 2009, 76)

نتیجه‌گیری

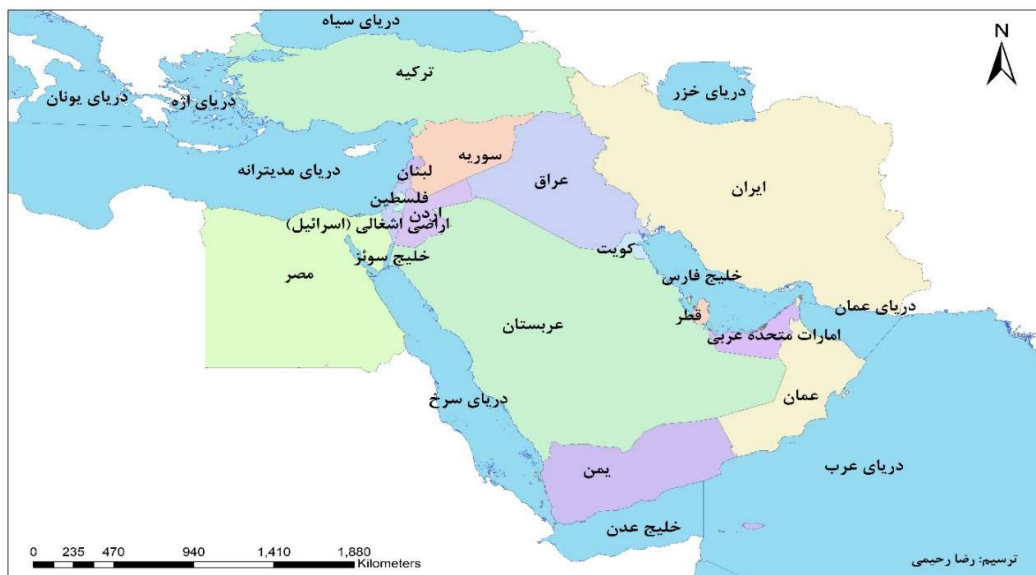
در این پژوهش تلاش شد عوامل ذهنی و عینی پیدایش گرایش‌های رادیکال در میان گروه‌های بنیادگرای سلفی-تکفیری منطقه خاورمیانه و موانع برقراری گفتگوی این طیف از جهان اسلام با دنیای مدرن و پذیرش مظاهر آن از جمله مرزهای جغرافیایی و دولت-ملت در منطقه بررسی شوند. روی هم رفته موانع ذهنی و عینی پیش‌روی فهم بنیادگرایان معاصر، موجب بازتولید تئوری سنتی جهاد ابتدایی و تقسیم جهان به دو حوزه درالاسلام و دارالحراب و در نتیجه لزوم اعلام جنگ کشورهای دارالاسلام به کشورهای دارالحراب به منظور دعوت آنان به دین اسلام، و در نهایت نفی دولت‌های ملی، مرزهای جغرافیایی منطقه از سوی آنان گردیده است.

در بررسی عوامل ذهنی به سرشت سلفی و گذشته‌گرای اندیشه سیاسی دوره میانه اسلامی پرداخته شد که موجب می‌شود در مقابل هرگونه تحول و دگرگونی، از خود مقاومت نشان دهد. این گذشته‌گرایی حاصل مجادلات کلامی-فقهی گرایش‌های عقل‌گرا در برابر گرایش‌های نقل‌گرا در عصر تدوین است، که نهایتاً با تاثیر روابط قدرت عصر خلافت عباسی به پیروزی گرایش اهل حدیث و نقل‌گرا منجر شد و اندیشه سیاسی بر اساس فهم تاریخی صحابه از تعالیم وحیانی پیامبر(ص) مفصل‌بندی گردید، و بر این اساس کشورگشایی تاریخی صدر اسلام که با «اجماع صحابه» و به منظور انتقال بحران‌های داخلی امت نوپید اسلام به بیرون جزیره العرب اتخاذ شده بود، به عنوان سرشت نظریه روابط خارجی اسلامی تعریف و به همه زمان‌ها و مکان‌ها تسری داده شد.

با ورود امواج تمدن جدید و عدم پاسخ‌گو بودن میراث سلفی و گذشته‌گرای دوره میانه به پرسش‌های عقیدتی و کلامی مدرن، لذا اصلاح‌گران دینی نخستین با تمسک به اجتهاد که از میراث عقل‌گرای معتزله در کلام و اهل رای در فقه بود و در آغاز سده‌های میانه اسلامی متروک شده بود، گفتگوی سازنده‌ای میان تمدن اسلامی و تمدن مدرن غربی آغاز کردند و با اجتهاد در تعالیم اسلامی نسبت به پذیرش نظام دولت-ملت در منطقه خاورمیانه و سیاست خارجی صلح‌گرا مبادرت نمودند. اما با گذشت اندک زمانی از باز شدن دوباره باب اجتهاد، به دلیل متغیرهای مزاحمی که در قالب عوامل عینی در برابر فرضیه این طیف از اصلاح‌گران اسلامی بروز نمودند، ادامه گفتگوی تمدن اسلامی و تمدن مدرن غربی با چالش روبرو شد. این عوامل را می‌توان پیدایش رژیم صهیونیستی با کمک امپریالیسم بریتانیا و سپس حمایت غرب و ایالات متحده از آن رژیم در جنگ با اعراب، دولت‌های ملی خودکامه و وابسته به غرب، فقر مالی و توسعه نیافتگی در بیشتر کشورهای منطقه خاورمیانه و غیره عنوان نمود.

سرانجام این عوامل عینی موجب سرخوردگی اصلاح‌گرایان دینی و تحریک عامل ذهنی و سرشت سلفی و گذشته‌گرای اندیشه سیاسی دوره میانه گردید و رویکرد بنیادگرایان نسبت به غرب و دنیای مدرن به شکلی خشن‌تر از دوره میانه بازتولید شد. لذا در مقام نتیجه‌گیری باید گفت در بررسی، آسیب‌شناسی و ارائه هر راهکاری برای اصلاح این قرائت رادیکال از اسلام نزد بنیادگرایان معاصر منطقه خاورمیانه، می‌بایست از هرگونه نظریه تقلیل‌گرایانه مبتنی بر ایجاد رابطه میان اسلام و خشونت و جنگ طلبی پرهیز شود، و در مقابل به بررسی عوامل ذهنی و عینی پیدایش این برداشت خشن و رادیکال از میراث و تعالیم اسلامی توجه شود تا زمینه برای باز شدن مجدد باب گفتگو میان این طیف از اسلام‌گرایان با دنیای مدرن فراهم شود.

نقشه‌ها

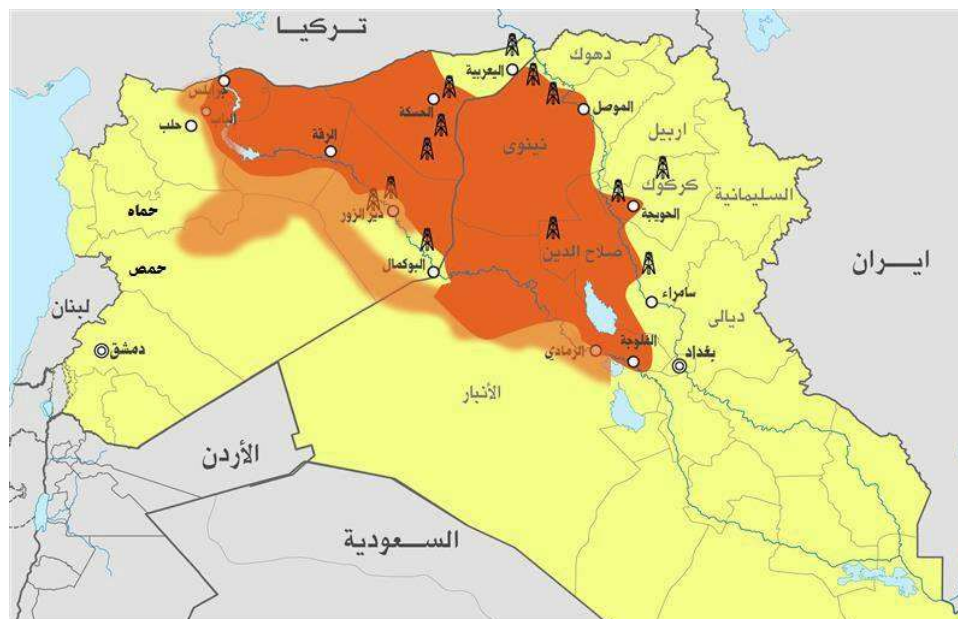
۱. نقشه سیاسی کشورهای منطقه خاورمیانه بر پایه دولت-ملت مدرن

منبع: سایت تابناک : <https://www.tabnak.ir/fa/tags/4684/1/>

۲. نقشه آرمانی گروه‌های بنیادگرای سلفی-تکفیری از منطقه خاورمیانه که بر مبنای نظریه سنتی دارالاسلام و برجیده شدن مرزهای جغرافیایی دولت-ملت مدرن تدوین گردیده است.

منبع: مشرق نیوز: <https://www.mashreghnews.ir/news/323219/>

۳. نقشه آخرین متصرفات دولت اسلامی شام و عراق که در راستای اجرای تنوری خود و برجیده شدن مرزهای سیاسی-جغرافیایی دولت-ملت مدرن پیگیری می‌شد.

منبع: مشرق نیوز: <https://www.mashreghnews.ir/news/317372>

منابع

۱. (۲۰۰۰) نقد العقل العربي ج ۳: عقل السياسي العربي، بيروت: مركز دراسات وحده العربيه.
۲. (۲۰۰۹) نقد العقل العربي ج ۲: بنیه العقل العربي، بيروت: مركز دراسات وحده العربيه.
۳. (۱۹۸۳)، الام، ، بيروت: دار الفكر للطباعه و النشر و التوزيع.
۴. (۱۳۹۱)، قدرت، دانش و مشروعیت در اسلام، تهران: نشر نی.
۵. (۱۳۹۱)، سیری در اندیشه سیاسی عرب، تهران: انتشارات امیرکبیر.
۶. (۱۳۸۹)، فروغ ولایت، قم: موسسه نشر امام صادق (ع).
۷. ابراهیمی دینانی، غلامحسین (۱۳۸۹)، ماجرای فکر فلسفی در جهان اسلام ج ۲، تهران: انتشارات طرح نو.
۸. ابن اثیر (۱۹۹۴)، اسد الغابه فی معرفه الصحابه ج ۲، بيروت: دار الکتب العلمیه.
۹. ابن تیمیه (بی تا)، مجموعه الرسائل و المسائل ج ۵، تعلیق و التحقیق السید محمد رشید رضا، بيروت: لجنة التراث العربی.
۱۰. اسپوزیتو، جان و وال، جان (۱۳۹۰)، جنبش‌های اسلامی معاصر، ترجمه شجاع احمدوند، تهران: نشر نی.
۱۱. امام الشافعی (۱۹۳۸)، الرسالة، بتحقیق و شرح احمد محمد شاکر، مصر: مطبعه مصطفى البابی و اولاده.
۱۲. آرمسترانگ، کرن (۱۳۹۶)، بنیادگرایی، پیکار در راه خدا در یهودیت، مسیحیت و اسلام، ترجمه کیانوش حشمتی، تهران: انتشارات حکمت.
۱۳. چرنوف، فرد (۱۳۸۸)، نظریه و زبر نظریه در روابط بین الملل، ترجمه علیرضا طیب، تهران: نشر نی.
۱۴. دریفوس، هربرت و رایینیو، پل (۱۳۹۱)، میشل فوکو فراسوی ساخت‌گرایی و هرمنوتیک، ترجمه حسین بشیریه، تهران: نشر نی.
۱۵. الزحیلی، وهبه بن مصطفی (۱۴۰۹هـ) الفقه الاسلامی و ادله ج ۱، دمشق: دار الفکر.

۱۶. سالم، عبدالعزیز(۱۳۸۳)، تاریخ عرب قبل از اسلام، ترجمه باقر صدری نیا، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
۱۷. سبحانی، جعفر(۱۳۸۸)، فروغ ابدیت، قم: انتشارات بوستان کتاب.
۱۸. سید قطب(۲۰۰۶)، السلام العالمی و الاسلام، قاهره: دار الشرق.
۱۹. شهیدی، سیدجعفر(۱۳۹۰)، تاریخ تحلیلی صدر اسلام، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی و مرکز نشر دانشگاهی.
۲۰. عابد الجابری، محمد(۲۰۰۹) نقد العقل العربی ج ۱: تکوین العقل العربی، بیروت: مرکز دراسات وحده العربیه.
۲۱. عبدالرزاق، علی(۲۰۰۰)، الاسلام و اصول الحکم، درسه و وثاق محمد عماره، بیروت: موسسه العربیه للدراسات و النشر.
۲۲. العسقلانی، ابن حجر(۱۴۱۵)، الاصابه فی تمیز الصحابه ج ۱، تحقیق: عادل احمد عبدالموجود و علی محمد معوض، بیروت: دارالکتب.
۲۳. عنایت، حمید(۱۳۸۹)، اندیشه سیاسی در اسلام معاصر، ترجمه بهاءالدین خرمشاهی، تهران: انتشارات خوارزمی.
۲۴. فیرحی، داود(۱۳۸۹)، دین و دولت در عصر مدرن جلد یک، تهران: نشر رخ داد نو.
۲۵. کرین، هانری(۱۳۹۲)، تاریخ فلسفه اسلامی، ترجمه سیدجواد طباطبایی، تهران: انتشارات مینوی خرد.
۲۶. گرجی، ابوالقاسم(۱۳۸۸)، تاریخ فقه و فقها، تهران: انتشارات سمت.
۲۷. لمبتون، آن. کی. اس(۱۳۸۰)، دولت و حکومت در اسلام، ترجمه و تحقیق: سید عباس صالحی، محمد مهدی فقیهی، تهران: مؤسسه چاپ و نشر عروج.
۲۸. محمدی، ابوالحسن(۱۳۸۶)، مبانی استنباط حقوق اسلامی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۲۹. ممتحن، حسینعلی(۱۳۶۸)، نهضت شعوبیه، تهران: انتشارات باورداران.
۳۰. نایینی، میرزا محمدحسین(۱۳۶۱) تنبیه الامه و تنزیه المله، مقدمه و تصحیح سیدمحمود طالقانی، تهران: شهرکت سهامی انتشار.
۳۱. وبر، ماکس(۱۳۸۹)، دین، قدرت، جامعه، ترجمه احمد تدین، تهران: انتشارات هرمس.
32. Bevir, Mark(2008), What is Genealogy?, Journal of the Philosophy of History 2, Koninklijke Brill NV, Leiden, 263-275
33. Chang, Byung-ock(2005), Islamic Fundamentalism, Jihad and Terrorism, Journal of International Development and Cooperation, 57-67
34. Holmes, Josh(2015), Why Is The Discourse Of Islsmic Terrorism` Problematic, London: Royal Holloway, University of London. 1-6
35. Marranci, Gabriele(2009), Understanding Muslim Identity Rethinking Fundamentalism, London: PALGRAVE MACCMILLAN.
36. Wiktorwicz, Quitan(2005), Geneneology of Radical Islam, Routledge: 75-97 available online at: (<http://foreignaffairs.org>).